

Bizans, Ermeni ve Gürcü Kaynaklarında Selçuklu İmajı (10.-13. Yüzyıllar)

Emre ERSEVEN* Refik TURAN**

Makale Bilgisi

Makalenin Türü: Araştırma Makalesi
Makalenin Geliş Tarihi: 06.05.2025
Makalenin Kabul Tarihi: 28.03.2026
DOI: 10.54970/turkuaz.1693002

ÖZET

Orta Çağ İslam dünyasının etkili Türk devletlerinden biri olan Selçuklular, XI. yüzyıldan itibaren yalnızca siyasi ve askerî başarılarıyla değil, kültürel ve sosyolojik etkileriyle de derin izler bırakmıştır. İslamiyet'i kabul eden büyük Türk devletlerinden biri olan Selçuklular, Türkistan'dan başlayarak İran, Irak, Suriye ve Anadolu'ya kadar uzanan geniş bir coğrafyada hakimiyet kurmuştur. Bu süreçte bir devlet inşa etmekle kalmamış, Türk kimliğinin İslam dünyasındaki algısını ve "Türk" imajını dönüştürmüştür. Selçuklu döneminde Türk imajı, Müslüman halklar ve Batılı kaynaklarda farklı biçimlerde şekillenmiştir. Türklerin göçebe kökenlerinden gelen savaşçı kimliği, güçlü askeri organizasyonları ve devlet kurma becerileri ön plana çıkmıştır. Ayrıca İslam kültürüyle etkileşimleri, ilim ve sanat alanında önemli bir dönüşümü beraberinde getirmiştir. Bu dönem, Türklerin hem "güçlü savaşçı" hem de "medeniyet kurucu" kimliğiyle özdeşleştiği bir geçiş süreci olarak öne çıkar. Bu makalede, Türklerin farklı kaynaklarda nasıl algılandığını, bu imajın hangi unsurlarla şekillendiğini ve uzun vadeli etkilerini inceleyecektir. Özellikle Selçukluların Anadolu'ya geliş sürecinde Ermeni, Gürcü ve Bizans kaynaklarındaki Türk tasvirlerine odaklanılarak dönemin sosyo-kültürel yapısına dair ipuçları sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Türk İmajı, Selçuklular, Bizans, Ermeni, Gürcü

Content of this Journal is licensed
Under Creative Commons Attribution
NonCommercial 4.0 International
(CC BY-NC 4.0)

The Image of the Seljuks in Byzantine, Armenian, and Georgian Sources (10th to 13th Centuries)

ABSTRACT

The Seljuks, one of the influential Turkic states of the medieval Islamic world, left a profound mark not only through their political and military successes but also through their cultural and sociological impacts from the 11th century onwards. As one of the major Turkic states to embrace Islam, the Seljuks established dominance over a vast geographical area stretching from Turkestan to Iran, Iraq, Syria, and Anatolia. During this process, they not only built a state but also transformed the perception of Turkic identity and the image of "Turk" within the Islamic world. The image of Turks during the Seljuk period was shaped differently in Muslim and Western sources. The Turks' warrior identity stemming from their nomadic origins, their

* (Sorumlu Yazar), Doktora Öğrencisi, Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Tarih ve Sosyal Bilimler Eğitimi, Ankara/Türkiye, emre.erseven@hotmail.com, Orcid Id: 0009-0006-4113-8745

** Prof. Dr., Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara/Türkiye, beyturan@gmail.com, Orcid Id: 0000-0001-7013-3288

strong military organization, and their state-building skills were highlighted. Furthermore, their interaction with Islamic culture brought about a significant transformation in the fields of science and art. This period stands out as a transitional phase where Turks became identified with both their "powerful warrior" and "civilization-building" identities. This article will examine how Turks were perceived in different sources, the elements that shaped this image, and its long-term effects. Particularly focusing on the depictions of Turks in Armenian, Georgian, and Byzantine sources during the Seljuk arrival in Anatolia, this work offers clues about the socio-cultural structure of the period.

Keywords: Turkish image, Seljuks, Byzantine, Armenian, Georgian

1. GİRİŞ

1035 yılında küçük bir göçebe topluluk halinde Horasan'a giren Selçuklular, Gaznelilere karşı verdikleri uzun mücadelenin ardından İran coğrafyasında güçlü bir devlet kurmayı başardılar. Kısa sürede büyük bir imparatorluğa dönüşen bu devlet Çin sınırlarından İstanbul önlerine Aral Gölü ve Kafkaslardan Hindistan, Kızıldeniz ve Mısır'a kadar geniş bir coğrafyaya hâkim oldu. Selçuklu sultanları takip ettikleri uzak görüşlü siyaset neticesinde pek çok göçebe Türk boyunun Azerbaycan ve Anadolu'ya göç etmesine ve zamanla bu bölgeleri yurt tutmasına vesile oldu. Yakınoğu'da uzun süre devam edecek olan Türk hakimiyetinin başlangıcını teşkil eden bu önemli gelişme Türk tarihinde olduğu kadar bölgede yaşayan diğer milletlerin tarihinde de yeni bir dönemin başlangıcı olduğu kabul görmektedir (Özgüdenli, 2020: 15).

Oğuz Türklerinden olan Selçuklular, kuruluşundan itibaren tarihte az görülen hızlı bir gelişme gösterdi. 1040 Dandanakan Zaferi sonucunda bağımsızlığına kavuşan devlet, 1075'te Anadolu Selçuklu Devleti'nin bağlı olarak kurulmasına kadar inanılmaz bir yükseliş yaşadı. Yakın çevresindeki Gazneli ve Karahanlı Devletleri'ni etkisiz hale getirerek bölgenin en güçlü devleti haline geldi. Kısa sürede irili ufaklı yirmi devleti kendisine bağlı hale getiren Selçuklular en büyük başarıyı devrin en kıdemli gücü olan Bizans'a karşı gösterdi. Selçuklu Sultanı Alp Arslan, Bizans Hükümdarı Romen Diyojen'i 1071 Malazgirt Rahva Ovası'nda yendi. Malazgirt Savaşı iki büyük devletin güç mücadelesinin yanı sıra iki büyük medeniyetin mücadelesiydi. Bu başarının ardından Selçuklular, kendi bölgelerinin hâkimi olan bir gücün ötesine ulaşarak, İslam dünyasının büyük bir kısmını kontrol eden bir güç haline gelmiştir (Turan, 2018: 11). Selçukluların bölgedeki önemli güç olması Anadolu, Kafkasya, İran, Arap coğrafyası gibi birçok bölgeyi sosyal, siyasi, kültürel açıdan etkilemiştir. Bu açıdan Selçukluların ve dolayısıyla Türklerin bıraktığı imaj araştırmacılar açısından önem taşımaktadır.

İmaj, duyu organları ile algılanmış olan şeyin zihindeki iz veya hayali, bir nesnenin yapılmadan önceki tasarımı demektir (Bolay, 1996: 191). İmaj; zihindeki çağrışım, his, tutum ve izlenimleri ile bunların değerlendirilmesinden ortaya çıkar. Sembolik bir görüntü biçiminde olan imaj, duyumsanmamış olan şeyin zihinde bıraktığı iz ya da tasarımıdır. İmaj, imgelerin bir bileşeni olarak gerçekleşir (Şimşek, 2018: II). İmaj, zihinde bir imgenin oluşması algı sonucu olabileceği gibi daha sonra bir algıyı düşünmek, çağrıştırmak, bir şeyi imgelemek yoluyla da olabilir (Cevizci, 1999: 462). İmaj kelimesi Latince kökenli "imago" kelimesinden gelmekte ve bir kişinin, grubun yahut bir milletin zihninde yarattığı belli resimler ya da görüntüleri ifade etmektedir. Pek çok farklı disiplinde (edebiyat, psikoloji, felsefe, siyaset bilimi, mimarlık) kullanılan, öznel ve nesnel öğelerin katıldığı ferdi ya da müşterek tasvir olan imaj tek bir anlama sahip değildir. İmajın tanımı her disipline göre farklılık gösterir ve her disiplin imajı kendi inceleme alanına göre yeniden tanımlar. İmajlar her birey/toplum için aynı olmamakla birlikte toplumdaki topluma farklılık göstermektedir. Bireyin/toplumun inançlarına ve tecrübelerine göre farklılık gösteren imajlar aynı zamanda değişken olma özelliğine de sahiptir. Toplumların tarihi, edebiyatı, sosyal ve politik yapısı, eğitim sistemi, deneyimleri, inançları, düşünce tarzı, ötekine bakış açısı ve üyesi

olduğu topluluk imajların oluşumunu ve değişkenliğini sağlayan önemli faktörlerdendir. İmajlar kuşaktan kuşağa aktarıldığı için toplumların belleğine iyice yerleşmekte ve bu yüzden de değişimi de kolay olmamaktadır (Giorgi, 2020: 3-4).

Son yıllarda yapılan araştırmalarda imge ve imaj kavramı üzerine özellikle de ders kitaplarında Türk imajı konusunda değerli çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışma ile Selçuklu Devleti özelinde akademik kaynaklardaki Türk imajı üzerinde farklı bir bakış açısı ortaya koymayı amaçlamaktadır.

2. YÖNTEM

Bu araştırma, karşılaştırmalı nitel bir araştırma olarak planlanmıştır. Nitel araştırmalar; “nitel veri toplama yöntemlerinin kullanıldığı, algıların ve olayların doğal ortamda gerçekçi ve bütüncül bir biçimde ortaya konmasına yönelik nitel bir sürecin izlendiği araştırmadır” (Yıldırım ve Şimşek, 2006: 39). Araştırmada, “verilerin toplanmasında nitel araştırma yöntemlerinden olan doküman analizi yöntemi” kullanılmıştır. Doküman analizi yöntemi, var olan kayıt ve belgeleri inceleyerek veri toplama olarak tanımlanır. Bu analiz, belli bir amaca dönük olarak, kaynakları bulma, okuma, not alma ve değerlendirme işlemlerini kapsar (Karasar, 2009). Doküman analizi, sistematik anlamda gerek basılı gerek elektronik materyallerden elde edilen dokümanların incelenmesi ve değerlendirilmesi için kullanılmaktadır. Bu analiz, “araştırma konusuyla ilgili bir dokümanın özetini çıkarmak veya açıklamasını yapmaktan ziyade dokümanın içeriğinin bir analizini ve çoğu durumda da belirli bir tarihsel veya çağdaş bağlam içerisinde dokümanda verilmek istenen mesajın, niyetin ve güdünün incelenmesini içerir” (Özkan,2023:3). Çalışmamızda basılı ve dijital eserlerin incelenmiş olması nedeniyle doküman analizi yöntemi kullanılmıştır.

Bu çalışmada, Selçuklu Devleti, Türkler ve İmaj ile ilgili yerli ve yabancı araştırmalar, arşiv belgelerinin incelendiği bir literatür taraması yapıldı. Yapılan literatür taramasında elde edilen bilgiler; Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan yani 10.yüzyıl başlarından 13. yüzyıl başlarına kadar olan yılları ve ilgili dönemde yaşayan Türklerin imajı Bizans, Ermeni ve Gürcü kaynakları ile sınırlandırıldı. Literatürde Türklerle ilgili yapılan birçok imaj çalışması bulunmaktadır. Fakat Selçuklu Devleti özelinde yapılmış bir çalışma bulunmamaktadır. Literatür incelendiğinde Özlem Kumrular'ın Dünyada Türk İmgesi (2016) adlı çalışması içindeki makalelerde Türk imajının nasıl oluştuğu incelenmektedir. Kumrular'ın eserinde özellikle 15.ve 16.yüzyıl Türk imajı üzerinde durulmaktadır. Yine bir başka önemli eser ise Ahmet Şimşek'in editörlüğünde kaleme alınan Dünyada Türk İmajı (2018) adlı eserdir. Bu eser ise farklı ülkelerin ders kitaplarındaki Türk imajını incelemiştir. Lise tarih kitaplarında yer alan Türk imajını araştıran eser Dünyanın birçok ülkesinde okunan ders kitapları hakkında bilgi vermektedir. Esra Özsüer'in Avrupa'da Türk İmajı (2023) adlı eseri ise daha geniş bir zaman dilimini ele alarak Orta Çağ'dan başlayarak 19. yüzyıla kadar geniş bir perspektifte Türk ve Müslüman imajını incelemektedir. Doğrudan bir imaj çalışması olmasa da İbrahim Tellioglu'nun, Orta Çağ'da Türkler, Ermeniler, Gürcüler (2020) isimli eseri de özellikle Ermeni ve Haçlı kaynaklarına dayalı olarak Türk tasviri yapması bakımından önemlidir. Ülkemizde yapılan İmaj çalışmaları içinde tez çalışmaları da bulunmaktadır.* Bu çalışmalar içinde de doğrudan Selçuklu imajı ile ilgili bir çalışma karşımıza çıkmamaktadır.

* Türkiye'de yapılan tez çalışmaları incelendiğinde Veysel İşçi'nin yazmış olduğu “20. yüzyılda Batı Anadolu'ya dair yazılan İngiliz seyahatnamelerinde Türk imajının incelenmesi”, Canan Öztürk'ün yazdığı “XIII. yüzyıl Bizans tarih yazımında Türk imajı”, Şükran Fazlıoğlu “Modern Mısır romanında Türk imajı (1798-1914)”, Giorgi Bostashvili'nin yazmış olduğu “Gürcü tarih kitaplarında Türk imajı”

3. BULGULAR

Türk siyasi hayatına baktığımızda muhtelif birçok devletin kurulduğu görülmektedir. Millî tarihimiz bakımından bu devletlerin en önemlilerinden biri şüphesiz Büyük Selçuklu Devleti'dir (Merçil, 2002: 1021). Selçuklular, XI. yüzyılda Orta-Şarkta kurdukları imparatorluk ve devamında teşekkül eden siyasi yapılar aracılığıyla Türk-İslam ve dünya tarihinde derin ve kalıcı etkiler bırakmış bir Türk topluluğudur. Büyük ekseriyetini Oğuzlar teşkil etmektedir (Kafesoğlu, 2014: 11). Türklerin en kalabalık topluluklarından olan Oğuzlar Kaşgarlı Mahmud'a göre 22 boydan oluşmaktadır. Reşüddin'e göre ise 24 boydan oluşmaktadır. Bu boylar Üçok ve Bozok olarak iki ana gruba ayrılmaktadır. Üçoklar; Kınık, Bayındır, Beçene, Çavuldur, Çepni, Salgur, Eymür, Alayuntlu, Üreğir, İğdir, Bügdüz, Yıva adlı boylarından ibaret iken Bozoklar; Kayı, Bayat, Alkaevli, Karaevli, yazır, Dodurga, Döger, Yaparlı, Avşar, Beydili, Kızık, Kardın boylarıdır (Sümer, 1999: 229-230). Selçuklular gerek tarihi kaynaklardan gerekse sikke ve damgalardan anlaşıldığı üzere Oğuzların Kınık oymağına mensuptu (Kafesoğlu, 2014: 12).

Selçuklu Devleti'nin kurucusu olarak kabul edilen Selçuk Bey, babası Dukak'ın ölümünün ardından genç yaşlarda Kınık boyunun beyi oldu. Selçuk Bey, Oğuz Yabgu Devleti ile yaşadığı sorunlardan dolayı aile bireyleri ve Kınık boyuna mensup küçük bir grupla birlikte Cend bölgesine göç etti (Sevim ve Merçil, 1995: 16). Selçuk Bey Cend bölgesine geldikten sonra yanındaki maiyeti ile birlikte İslamiyet'i kabul etmiştir (İbnü'l İbri; 1999: 293). Selçuk Bey, zaman içerisinde yapmış olduğu gazalar ile kısa süre içinde bölgede önemli bir güç haline geldi (Merçil, 2002: 1022). Öyle ki Selçuk Bey, Karahanlı-Sâmânî mücadelesinde oğlu Arslan Yabgu'yu Sâmânîlere yardıma göndererek Karahanlıların yenilmesine katkı sağladı (Turan, 1969: 44). Bu yardımın karşılığında Nur Kasabası ve çevresi Samaniler tarafından Selçuklulara yurt olarak verildi. Böylece Arslan Yabgu idaresindeki Selçukluların Mâverâünnehir'deki çok boyutlu siyasi hadiselerin içerisine girdiği görülmektedir (Turan, 2018: 32). Bölgede yaşanan siyasi çekişmeler zamanla Karahanlılar'ın lehinde gelişerek Mâverâünnehir bölgesi Karahanlılar'ın hakimiyetine geçti. Bu durumda Selçuklular da Karahanlı hakimiyetini kabul etmek zorunda kaldı (Özgüdenli, 2020: 53).

Selçuk Bey'in takriben 1009 yılında Cend bölgesinde ölmesinin ardından eski Türk gelenekleri gereğince Arslan Yabgu idarenin başına geçti. Bu esnada yabgu unvanını taşıyan Arslan'a, kardeşlerinden İnal unvanını taşıyan Yusuf ve İnanç unvanına sahip bulunan Musa'nın yardımcı olduğu anlaşılmaktadır. Bu sırada Mikail'in oğulları Tuğrul ve Çağrı ise "bey" olarak idaredeki yerlerini almışlardır. Ailenin başında Arslan Yabgu olmakla birlikte, Selçuk Bey'in oğulları ve torunları da eski Türk gelenekleri doğrultusunda kendilerine bağlı kuvvetleri merkeze yarı bağlı bir şekilde idare etmekteydiler. Selçuk Bey'in ölümü ailenin Cend bölgesinde yaşayan son üyelerinin de Maveraünnehir'e göç etmesine sebep oldu. Bu göç durumunun sebepleri arasında Kıpçak baskısı da gösterilir (Özgüdenli, 2020: 53-54).

Bu esnada Maveraünnehir'deki siyasi durum karışıktı. Bölgenin hakimiyeti Samani Devleti'ne son veren Karahanlılar'ın eline geçmişti. İlig Nasr Han'ın saldırısına uğrayan Tuğrul ve Çağrı Beyler, Karahanlı hükümdarı Buğra Han'ın hizmetine girmek zorunda kaldılar. Bu sırada Buğra Han, Tuğrul Bey'i yakalatıp hapse attı ancak Çağrı Bey karşı harekate geçerek Buğra Han'a bağlı kuvvetleri yenilgiye uğrattı ve Tuğrul Bey'i kurtardı. Bu olaydan sonra Tuğrul ve Çağrı Beyler kendilerine bağlı Türkmenlerle yeniden Maveraünnehir'e döndüler. Bir süre sonra Karahanlı hükümdarı İlig Nasr Han'ın ölümü (1012/1013) üzerine, tutuklu bulunan Karahanlı şehzadesi Ali Tekin bir fırsatını bulup hapisten kaçarak Arslan Yabgu'nun desteğiyle Buhara'yı ele geçirdi ve burada bağımsız bir Karahanlı beyliği kurmayı başardı (Sevim ve Merçil, 1995: 18).

adlı çalışmaların olduğu anlaşılmaktadır. Bu çalışmalar içerik olarak doğrudan Selçuklu Devleti özelinde yapılan çalışmalar değildir.

Arslan Yabgu, Karahanlı Ali Tegin ile ittifak yaparak siyasi bir güç haline gelmeye başladı. Ancak bu durumun Karahanlı ve Gazneli devletlerini memnun etmediği görülmektedir (Ayönü, 2021: 11). Karahanlı hükümdarı Yusuf Kadir Han 1025 yılında Gazneli Mahmud ile siyasi meseleleri konuşmak için Semerkant'ta bir araya geldi. Bu görüşmede Buhara hâkimi Ali Tegin'in yakalanmasına ve kendileri için tehlike arz eden Arslan Yabgu'nun tutsak edilmesine karar verdiler. Gazneli Mahmud Selçuklulara bir elçi göndererek Arslan Yabgu'yu yanına davet etti ve Arslan Yabgu gelince de bir hile ile esir alıp Hindistan'daki Kalincar kalesine hapsedti (Ravendi; 1999: 87-89). Yedi sene süren hapis hayatı sonrasında Arslan Yabgu esir kaldığı kalede öldü (Kafesoğlu, 2014: 19). Selçuklular, Arslan Yabgu'nun ölümünden sonra büyük bir karışıklık içinde kaldı. Arslan Yabgu'ya bağlı Türkmenlerin bir kısmı çevreye dağılırken bir kısmı da Gazneli Mahmud'un izni ile Horasan'a girdi. Maveraünnehir bölgesinde kalan Selçuklular, Karahanlılar ile yaşadıkları ağır mücadele dolayısıyla ağır zayıf verdiler. Bu durum üzerine Selçuklular artık Maveraünnehir'de kalamayacaklarını anladılar ve Gazneliler kontrolündeki Harezm'e göç ettiler (Turan, 2018: 38-39). Bir süre Harezm bölgesinde kalan Selçuklular burada da siyasi çatışmaların ortasında kaldılar. Bunun üzerine Gaznelilerden izin almadan Ceyhun nehrini geçip Horasan bölgesine geldiler ve Merv, Serahs, Ferâve şehirlerinin çevresinde konakladılar; daha önce buraya gelen Türkmenler de Selçuklulara katıldı. Selçuklu başbuğları Gazneliler'in Horasan valisine bir mektup yazarak "yurtsuz kaldıklarını, çaresizlik içinde bulduklarından Horasan'a gelmek zorunda kaldıklarını, askerî hizmet karşılığında buldukları bölgenin kendilerine verilmesi konusunda sultan Mesuda ricada bulunması" gerektiğini bildirdiler. Sultan Mesûd derhal cevap vererek bu isteği reddetti ve Selçuklular üzerine bir ordu sevk etti (Sevim ve Merçil, 1995: 23).

1035 yılında Sultan Mesut'un Beg Togdı komutasındaki ordusu Selçukluları bozguna uğratsa da ganimet taksimi ile uğraşan Gaznelilere, Çağrı Bey Nesâ bölgesinde ani bir baskın yaparak müthiş bir hezimete uğrattı. Gazne ordusu Nişâbur'a kaçarak ancak kurtuldular. Büyük bir devlete karşı ilk defa zafer kazanan Selçuklular çok sayıda ganimet elde ettiler (Turan, 1969: 58-59). Gaznelilere karşı elde edilen bu başarı Selçukluların devlet kurma yolunda kazandıkları çok önemli ve tarihi bir başarı sayılmaktadır (Sevim ve Merçil, 1995: 23).

Gazneliler üç Selçuklu liderine (Tuğrul, Çağrı ve Musa) hil'at, menşur ve sancak göndererek Selçukluları meşru olarak kabul etti. Ancak Horasan'da barış uzun sürmedi 1038 yılında Serahs yakınlarında yapılan savaşı Selçuklular kazandı ve Horasan'ın büyük bir kısmını ele geçirdi. Yapılan toprak tanzimi sonucunda Tuğrul Bey Nişabur'u aldı. Bu durum, devletin başına Tuğrul Bey'in geçtiği anlamına gelmektedir. Selçukluların kazandığı önemli başarılarla rağmen, Gazneliler mücadeleye devam ettiler. Dandanakan zaferinin ardından yaklaşık elli yıl süren sıkıntılar ve zorluklarla karşılaşan Selçuklular, devletleşerek Türk-İslâm tarihi bakımından önemli bir dönüm noktasını teşkil etmektedir. Selçuklu Devleti, 1040 Dandanakan Zaferi sonrasında hızlı bir şekilde büyüme sürecine girdi (Turan, 2018: 10).

Tuğrul Bey, bu gelişmelerden sonra fetih politikasına öncelik verdi. Anadolu ve Irak topraklarında sınırlarını genişletti. Abbâsî üzerinde nüfuz kazanarak "Doğunun ve Batımın Sultanı" unvanını aldı (Yazıcı, 1996: 47). Tuğrul Bey'in bu unvanı alması kendisine herhangi bir bölge krallığından çok daha fazla hürriyet kazandırdı. Tuğrul Bey, gerçekten, Abbasi Halifesi'nin tanındığı her yerde, Müslüman cemaatin devlet işleriyle görevlendirilmişti ve onun cihangir faaliyetine, o andan itibaren bir hedef çizilmişti. İslam dünyasının Abbasilerden kopan bölgelerini yeniden onların itaati altına almak, iç kargaşanın sürekli propaganda kaynağı olan rakip halifenin yani Kahire' deki Fatimi Halifesi'nin ortadan kaldırılmasını sağlamak. Şüphesiz, bizzat İran'ı ve İran'ın Arap sınır boylarını tam manasıyla elde tutmadıkça, o kadar uzakta henüz maceraya atılmanın söz konusu olamayacağını şartlar acık seçik ortaya koymuştu. Tuğrul Bey'in, halefleri tarafından sefere girişilmeden evvel, hedef hiç de kesin değildi. Bizans, Tuğrul Bey için bir tehlike teşkil etmiyordu. Tuğrul Bey, Azerbaycan'da toplu bir biçimde yığılmış Türkmenlerin tabii

yayılma istikametiyle şöyle böyle uyuşan bir taarruz istikameti çiziyordu. Tuğrul Bey için, yeni seferlerin ulaşılabilir nitelikte olduğunu gösterdiği ilk hedef Bizans Ermenistan'ıydı (Cahen, 1988: 16). Bu doğrultuda Tuğrul Bey idaresindeki Selçuklular istikametlerini İran üzerinden Bizans'a kaydirdılar. Zaman zaman Türkmen beyleri görevlendirilerek batı yolunun açılmasına gayret edildi. Yaklaşık yirmi beş yıl tahtta kalan Tuğrul Bey siyasi zekâsı ve askerî teşkilatçılığı sayesinde büyük bir devletin temellerini attı (Özgüdenli, 2020: 134). Tuğrul Bey'in ölümünden sonra devletin başına üvey oğlu Süleyman geçirilmek istendiyse de ordunun desteğini alan Alp Arslan hükümdarlığını ilan etti (Köymen, 1963: 65).

Sultan Alp Arslan, kendisine karşı ortaya çıkan taht kavgalarını bertaraf ettikten sonra Rey şehrinde, Tuğrul Bey'in sarayında (Dâr ül-memleke) tahta çıktı. Cülus merasiminden sonra her tarafta adı hutbelerde okunarak hükümdarlığı tasdik edildi. Alp Arslan Merv'de melik iken veziri olan Nizam'ül mülk'ü Selçuklu sultanlığı Vezirliğine getirdi (Turan, 1969: 105).

Gürcistan bölgesini ele geçiren Alp Arslan kısa sürede Bizans sınırına dayandı. Bizans ile yaşanan Malazgirt Meydan Savaşı dünya askerlik tarihinin en büyük savaşlarından biri oldu. Bu savaş ile birlikte Anadolu Türklerin ebedi yurdu haline geldi (Yazıcı, 1996: 49). Malazgirt zaferi Türk, İslam ve Bizans tarihi açısından büyük dönüm noktalarından birini teşkil etmiştir. Sultan Alp Arslan birçok bölgeye fetih-nameler göndererek zaferin haberini verdi (Turan, 1969: 142). Sultan Alp Arslan büyük zaferinden sonra Türkistan bölgesine yaptığı sefer sırasında uğradığı suikast yüzünden 24 Kasım 1072 tarihinde vefat etti "Sultan'ül Alem" (Dünya Sultanı) denilen Alp Arslan Merv şehrinde Çağrı Bey'in türbesine defnedildi (Merçil, 2002: 1059). İbnü'l Cevzi'nin eserinde Sultan Alp Arslan ölümü kısmı şöyle nakledilmiştir; "Sultan Alp Arslan'ın adı Muhammed'dir. Fakat o, Alp Arslan Muhammed b. Davud es-Sultan adıyla anılmıştır. Sultan Alp Arslan ölümü sırasında şu cümleleri söylemiştir:

"Ben, bir yere kast etme niyetimi, ancak Tanrı'dan bu hususta yardım dilemeden söylemezdim. Fakat bu kez, bunu yapmadık; çünkü ben, hep askerlerimle meşgul olduğum için Tanrım aklıma bile gelmedi. Akşam vakti gelince bir tepeye çıktım, askerlerimin büyüklüğünü ve askerlerimin çokluğundan dolayı sanki yer yüzü, ayağımın altında sarsıldı ve kendi kendime 'Ben, dünya hükümdarıyım, bu nedenle bana hiç kimsenin gücü yetmez' dedim. İşte bundan dolayı bu durumum, hiç aklıma bile gelmemişti, bu sebepten ben, Tanrı'dan af ile beni bağışlamasını diliyorum." Sultan bu sözlerinden sonra Melikşah'ın hükümdar ve Nizamülmülk'ün de onun veziri olmasını, kardeşi Kavurt Bey'e Fars ve yöreleri ile Kirman bölgesini ve bir miktar para verilmesini söyledi." (İbnü'l Cevzi, 20114: 113-114).

Alp Arslan'ın ölümü üzerine Nizamülmülk'ün kudreti ile devletin başına Melikşah geçti. Sultan Melikşah önce kendisine isyan eden Kavurd'un isyanını bertaraf ettikten sonra Karahanlı ve Gazneli devletlerine hakimiyetini kabul ettirdi. Sultan Melikşah'ın iktidar dönemi Selçuklu Devleti'nin altın çağını teşkil etmektedir. Selçuklular bu dönemde Çin'den Akdeniz'e kadar uzanan bir dünya imparatorluğu haline geldi (Özgüdenli, 2020: 191).

Melikşah'ın ölümünden sonra devlet bir süre taht mücadeleleri nedeniyle güç kaybetmiştir. Melikşah'ın eşi Terken Hatun dört yaşındaki oğlu Mahmud'u tahta geçirmiştir. Bunun üzerine saltanat kavgası başladı ve Selçuklular buhranlı bir dönem yaşadı. Sultan Mahmud ardından Sultan Berkayaruk ve Muhammed Tapar dönemleri siyasi çekişmelere sahne oldu. Bu karışık dönemden sonra devletin başına Sultan Sencer geçti ve Selçuklular bu dönemde biraz toparlandı. Bu dönem "İkinci İmparatorluk Devri" olarak nitelendirilmektedir (Turan, 2018: 117).

Sultan Sencer 1097 senesinde Merv'de Melik olarak idareye başladığı zaman henüz 12 yaşında bulunuyordu. Sağlam bir idarî kadro ile işe girişen Sencer az zaman zarfında Horasan'a hâkim oldu; bu tarafta kazandığı muvaffakiyetler sayesinde Selçuklu Devleti Şark ülkelerinde bir sarsıntıya uğramadı. Sultan olduktan sonra da İmparatorluğun Garp ülkelerinde siyasî nizâm ve birliği de fırsat bulduğu nispette korumuş; Selçuklu haşmetini iâde eylemiş ve İslâm dünyasına

emniyet getirdiği kabul edilmektedir. Melikşah'ın ölümü ile başlayan buhran dönemi Sultan Sencer ile yerini ümit verici bir sürece bıraktı (Turan, 1969: 187).

Sultan Sencer'in başarıyla giden hükümdarlık süreci Katvan Savaşı ile yerini zor zamanlara bıraktı. Katvan Savaşı'nda çok kayıp veren Sencer, bu yenilgiden sonra otoritesini büyük ölçüde kaybetti; Selçuklu idaresi derin bir sarsıntı geçirdi (Turan, 2018: 114). Takip eden yıllarda yaşanan Oğuz isyanı ile Selçuklu Devleti bir sarsıntı daha yaşayarak toparlanamadı. Sultan Sencer'i mağlup ve esir eden Oğuzlar birçok şehri yağmalayarak pek çok kişiyi katletti (Özgüdenli, 2020: 283). Yaşanan bu olay sırasında Sultan Sencer bir süre Oğuzların elinde esaret hayatı sürdü. Esareten kurtulduktan sonra uzun süre yaşamadı. Yakalandığı kulunç hastalığı neticesinde Rebiülevvel 552 tarihinde vefat etmesiyle Büyük Selçuklu Devleti tarihe karıştı (Özgüdenli, 2020: 284).

3.1. Ermeni Kaynaklarında Büyük Selçuklu Devleti İmajı

İlk Türk-Ermeni ilişkilerinin ne zaman başladığı ve nasıl ilerlediği konusu farklı önermelerle anlatılmaktadır. Türklerin tarih boyunca farklı coğrafyalarda yaşadıkları da düşünüldüğünde Türk-Ermeni ilişkilerini ilk çağlara kadar götürmek mümkündür (Telliöğlü, 2020: 45). Ancak daha yakın temas açısından bakıldığında Türk-Ermeni ilişkileri Türklerin Çağrı Bey önderliğinde yaptığı Anadolu seferlerine dayanmaktadır (Telliöğlü, 2020: 22). İlk Türk akınlarında Boğı, Bugi ve Anazuğlı adlı Türk komutanların adı geçer. Bu komutanların Tuğrul Bey'e yakın kişiler olduğu tahmin edilmektedir (Mateos,1987: 82). Çağrı Bey'in Anadolu Seferi ile ilgili çeşitli tartışmalar yaşanmaktadır. Öncelikle tarih meselesi tartışma konusudur. Genel kanı 1016-1021 aralığıdır. Konu ile ilgili müverrih Vardan seferin 1021 yılında olduğunu yazmaktadır. Hatta seferi Çağrı Bey'in değil Tuğrul Bey'in yaptığını belirtmektedir (Vardan, 2017: 27-28). Bu çalışmanın konusunu Türk-Ermeni ilişkileri ve Selçuklu Türkleri hakkında bölgede oluşan imaj oluşturduğu için bu konuya detaylı bir şekilde yer verilmemektedir. Kafesoğlu, Çağrı Bey'in ilk seferleri Türkmenlere ilerde yaşayacakları bir yurt bulmak amacıyla yaptığını ileri sürmektedir. Bu sefer sırasında Ermeniler ve Gürcüler arasında bir birliğin olmaması Selçukluların başarılı olmasına zemin hazırlamıştır (Kafesoğlu,2014: 208). Selçukluların Kafkasya'ya gelmeye başladıkları dönemde bölgedeki Ermeniler ve Gürcüler Bizans'a bağlı olarak yaşamaktaydı. Ancak Bizans İmparatoru II. Basilius'un uyguladığı baskıcı politika Selçukluların işini kolaylaştırmıştır. Selçuklular Doğu Anadolu bölgesine geldiklerinde Ermenilerin büyük bir kısmı köylerde büyük toprak sahiplerine bağlı, sefalet içinde yaşıyorlardı. Bu yüzden Ermeniler Selçukluları bir kurtarıcı gibi gördüler. Çünkü Türkler sadece vergi aldılar ve Ermeniler üzerinde bir baskı kurmadılar, onlara din ve mezhep konusunda anlayışlı davrandılar (Kocaş, 1990: 67).

Ermeni tarihçi Aristakes'in eserinde Selçuklularla ilgili kayıtlar dolaylı bir şekilde yer verdiği Çağrı Bey'in keşif seferiyle başlar. Bu olay hakkında herhangi bir bilgi vermeden Selçukluların 1021 yılında Doğu Anadolu'da etkili olduğunu belirtir. Aristakes'in Anadolu'ya yönelik Türkmen göçüyle ilgili kayıtları Tuğrul Bey (1040-1063) dönemiyle başlar (Telliöğlü, 2020: 20). Aristakes Tuğrul Bey zamanında yapılan bir seferi aktarırken "*bir kez daha öfke dolu acı tortuları, devasa dalgalar halinde İran'dan harekete geçti*" ifadesini kullanmıştır (Aristakes,1985: 87-88).

Aristakes, Selçuklu Türklerinin 1053 yılında Kars bölgesine yaptığı seferde şehrin yüksek kesimlerine kaçan Ermeniler'in hayatlarını zor kurtardığını, Selçukluların esir ve ganimetleri alıp kendi ülkelerine geri döndüğünü yazmaktadır. Aristakes, 1064'e kadar olan seferleri genel olarak ganimet için yapılan seferler olarak anlatmaktadır (Aristakes,1985: 91,109,117). Aristakes 1064 Ani Kalesi'nin fethini anlatırken ise Selçuklu Türklerinin sınırlarını genişletmek için yaptığı sefer olarak aktarmaktadır. Bu sefer sırasında Selçuklu Türklerinin Ani bölgesine gelene kadar birçok yeri ezip geçtiğini ifade etmektedir. Ani Kalesi'ni fetheden Selçuklular için "*köpüren deniz*

dalgaları gibi içeri girdiler, kimseye merhamet etmediler” ifadelerini kullanmıştır (Aristakres,1985: 163-164).

Türklerin Anadolu’ya girişi Ermenilerin bağımsızlığını ellerinden almadı zira bölgeyi zaten Bizans ilhak etmişti. Ermeniler 1071 sonrasında Doğu bölgelerinde Selçuklu hakimiyetine girdiler. Bizans’ın baskıcı tutumundan sonra Selçuklu hakimiyetindeki Ermeniler duydukları memnuniyeti açıkça ifade etmektedir (Tellioğlu, 2020: 48).

Ermeni kaynakları incelendiğinde genel olarak din adamlarının yazdığı eserlere rastlanılmaktadır. Bu kaynaklarda Ermeniler kendilerini diğer milletlerden üstün görmüşlerdir ve kaynakları kendilerine göre şekillendirmekten geri durmadı. Bu sebeple Türk-Ermeni ilişkileri incelenirken araştırmacılar tutarsız verilerle karşı karşıya kalabilmektedir (Kaşgarlı, 1985: 324-326).

Ermeni kaynaklarında Türkler ile ilgili tasvirler ilişkilerin seyrine göre değişmektedir. Özellikle XI. ve XVII. yüzyıllar arasındaki dönemde Türk tasvirinde büyük dalgalanmalar mevcuttur. İlk defa Türk egemenliği altında yaşamaya başlayan Ermeniler, Türkleri düşman unsur olarak nitelendirmeye başladı. Doğu Anadolu’ya girerek Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı yerleri ele geçiren Selçuklular, Ermeni kaynaklarında ülkelerini istila etmeye çalışan bir güç olarak tanımlanmaya başladı. Bu durumun ortaya çıkmasında Türklerin Müslüman olması etkili oldu. Böylece bir yandan siyasi rekabet bir yandan dîni ayrılık özellikle Selçuklularla ilgili anlatıların şekillenmesinde etkili oldu (Tellioğlu, 2020: 72-73). Özellikle iki ulus arasındaki ilişkilerin ilk dönemlerinde Selçuklular, Ermeni kaynaklarında “kıyamet alameti”, “insanüstü varlıklar” biçiminde tanımlandı (Mateos,1987: 47-48).

Ermeni kaynakları incelendiğinde Türk hakimiyetini girdikleri ilk dönemlerde özellikle XI. yüzyıl ortalarından itibaren, Türkler hakkında olumsuz bir imaj gözlenmektedir. Sultan Alp Arslan’ın Ani Kalesi’ni fethi sonrası Ermeni kaynakları abartılı rakamlar vererek Türklerin kendilerini katlettiğini yazmaktadır. Ermeni kaynaklarının mübalağa yapmasının bir başka nedeni de dinî bir niteliği olan Ani Kalesi’nin kaybedilmesinin verdiği acı olmalıdır. Ermeniler özellikle Alp Arslan’ı sadece kan akıtan bir lider olarak tasvir ederken Sultan Melikşah dönemi Türk imajında ciddi bir değişim yaşandı (Tellioğlu, 2020: 79). Özellikle Melikşah idaresi altında yaşayan Ermenilerin her türlü baskıdan uzak olarak, kendilerine tanınan hak ve hürriyetleri diledikleri gibi kullanarak, sosyal hayatta yerlerini aldığı görülür (Ersan, 2007: 267-268). Bu dönemden bahsederken Mateos; “Sultan’ın yüreği Hristiyanlara karşı şefkat dolu” sözlerini kullanmıştır (Mateos, 1987: 191). Özellikle Sultan Melikşah döneminde Ermeni kaynaklarında Türkler için olumlu ifadeler kullanıldı. Bunun en önemli sebebi Melikşah’ın hoşgörülü davranmasıdır. Melikşah sonrası dönemde Ermeni kaynakları incelendiğinde se Türkler ile ilgili yapılan tasvirlerin yine farklılaştığı görülmektedir. Özellikle Selçukluların zayıflamasına paralel olarak Türk imajının da değişikliğe uğradığı görülmektedir. Bu dönemde fazlaca övgü ve abartılı yorumdan kaçınılarak daha yalın bir tasvir yapılmıştır.

Sonuç olarak Selçuklular döneminde Türk imajı değerlendirildiğinde dönemsel farklılıklar görülmektedir. Selçukluların Anadolu’ya geldiği ilk dönemlerde Türk imajı olumsuz ve fazlasıyla abartılı tasvirler içermez. İlk defa Türk egemenliğinde yaşayan Ermeniler’in sürece alışması ile abartılı betimlemeler terk edilmeye başlandı. Selçukluların dinî serbestliğini gören Ermeni müellifleri Türk hükümdarlarından övgüyle bahsetmeye başladı. Özellikle XI. ve XII. yüzyıllar arası Ermeni kaynaklarında görülen tutarsız betimlemeler, Selçukluların zayıflaması ile daha yalın hale geldi. XII. yüzyıldan sonra tarihi gerçeklere uygun, doğrulanabilir bilgilere ulaşmak daha mümkün oldu.

3.2.Gürcü Kaynaklarında Büyük Selçuklu Devleti İmaju

Türk-Gürcü ilişkileri hem konumuz açısından hem de tarihi seyir açısından, XI. ve XIII. yüzyıllar arasında büyük önem arz etmektedir. Uzun süre Bizans hakimiyeti altında yaşayan Gürcüler, Selçukluların Batıya yayılmasıyla Türk hakimiyetini kabul etmek zorunda kaldılar (Çiloğlu, 1993: 33). Türklerin, Gürcü tarihinde en fazla yer işgal ettiği devir de yine XI-XIII. yüzyıllar arasına denk gelmektedir. XI. yüzyıl başlarında Gürcüler bağımsız bir devlet kurma gayreti içindeyken bir de Anadolu kapılarına gelen Türkler ile uğraşmak zorunda kaldılar (Telliöglü, 2009: 9).

Çağrı Bey önderliğinde yapılan Doğu Anadolu seferleri Selçuklu-Gürcü ilişkileri bakımından önemlidir. Çağrı Bey bölgeye bir dizi sefer gerçekleştirdikten sonra Maveraünnehir'e döndüğünde kardeşi Tuğrul Bey'e söylemiş olduğu "keşfetmiş olduğum Horasan ve Arminya'ya gidebiliriz. Çünkü buralarda bize karşı gelebilecek bir kimse yoktur" ifade Doğu Anadolu'da siyasi bir boşluğun olduğunu göstermektedir (Telliöglü, 2009: 54-55).

XI. yüzyılın başında Gürcü illerinin Türk hakimiyetine girmesi, Bizans İmparatorluğu'nun bölgedeki politikasının değişmesi sonucu gerçekleşti. Bizans İmparatorluğu'nun siyasi yapıyı bozmasının ardından, Doğu Anadolu'daki Gürcü hakimiyeti de sonra erdi. Ancak buradaki Bizans gücü de Selçukluların bölgeye gelmesiyle sarsıldı (Telliöglü, 2020: 89). 1048 Pasinler Savaşı'nda Bizans ordusunu mağlup edip Gürcü asıllı komutan Liparit'i de esir alan Selçuklular büyük bir başarı kazandı. Pek çok esir ve ganimetin ele geçirildiği bu zafer neticesinde Türkmenler, Van gölü çevresinden Trabzon'a kadar yayıldı (Özgülüdenli, 2020: 98). Selçukluların Gürcüler üzerindeki hakimiyetinin artması Sultan Alp Arslan zamanına rastlamaktadır. 1064 yılında Ani Kalesi de dâhil birçok bölge Selçuklu kontrolüne geçince Gürcü Kral Bagrat, Türk hakimiyetini kabul etmek zorunda kaldı. Kral Bagrat, zaman zaman askerî ve diplomatik faaliyetlerle Türklerin elinden kurtulmak istese de başarılı olamadı. Sultan Alp Arslan'ın Gürcü illerine tekrar girmesi ile Tiflis'ten Rustov'a kadar olan bölge Selçuklu hakimiyetine geçti. Selçuklu ordusuna karşı koyamayan Kral Bagrat, Alp Arslan'a bağlılığını bildirerek Selçuklulara olan vasallığını yeniledi (Telliöglü, 2020: 123). Gürcü Krallığının Selçuklu tabiiyetine girmesi ve Ani Kalesi'nin Türkler tarafından alınması Gürcü kaynaklarında derin bir üzüntü ile bahsedilmektedir. Mateos da bu seferi anlatırken Selçuklu ordusu için;

"Alp Arslan, Korkunç dalgalarla çalkalanan bir denizi ve taşkın sularını ileriye atan azgın bir nehri andıran bu muazzam ordu, kana susamış vahşi bir hayvan gibi şiddetle yürüyerek Ermenistan'a doğru geldi. Alp Arslan, sayısız askerle Ağuvan memleketine girdi, halkı kılıçtan geçirdi ve esir etti. Onun Hristiyanlara yapmış olduğu fenalıkları ve icra ettiği katliamı kimse nakletmeye muktedir değildir. Zira, Hristiyanlar kudurmuş Türk milleti tarafından acı bir ölümü tattılar. Bütün ovalar Sultanın sayısız askeriyile kâmilten kaplandı ve bütün kaçacak yollar kapandı" (Mateos,1987: 118).

ifadesini kullanmıştır.

Ani'nin fethi İslam dünyasında büyük bir sevinçle karşılandı. Halife, Alp Arslan'a tebrik ve teşekkür mektubu yazdı. Fetihden sonra şehirdeki katedralin tepesindeki haçın alınarak Nahçıvan Camii'nin kapısının eşiğine konulduğu, ayrıca Alp Arslan'ın katedrali camiye çevirerek 20 Ağustos günü burada ilk Cuma namazını kıldığı belirtilmektedir. Bu seferin önemli sonuçlarından biri de Sultan Alp Arslan'ın Bagrat'ın yeğeni ile evlenmesidir. Bu gelişmeyi Gürcülerin Selçuklu üstünlüğünü kabul ettiği şeklinde yorumlayabiliriz. Aynı tarihlerde Kars prensi Gadik'in Alp Arslan'ı Kars'a davet ederek itaatini bildirmesi ve Kral Bagrat'ın elçi göndererek barış istemesi de bu durumu doğrular niteliktedir (Gümüş,2002: 1186-1187).

Sultan Alp Arslan, Gürcüler üzerindeki hakimiyetini pekiştirdikten sonra esas hedefi olan Anadolu üzerinde yöneldi (Telliöglü, 2009: 77). Urfalı Mateos, 1071 Malazgirt Savaşı sırasında Gürcü birliklerinin Bizans'a yardım için gittiğini yazmaktadır (Mateos,1987: 142). Malazgirt Savaşı'nı

büyük bir zaferle Selçukluların kazanması üzerine Bizans-Gürcü ittifakı da gerçekleşemedi ve Bizans daha Batıya çekilerek Gürcülerin Selçuklu hakimiyeti altında kalmasını pekiştirdi. Malazgirt zaferinden bir yıl sonra hem Selçuklu hem de Gürcü tahtı el değiştirdi. Aynı yıl içinde Alp Arslan'ın yerine oğlu Melikşah (1072-1092) Selçuklu sultanı olurken, Gürcistan'da da Bagrat'tan sonra oğlu II. Giorgi (1072-1089) tahta çıktı. Sultan Melikşah Gürcü Kral II. Giorgi'nin itaatsizliğini duyunca Selçuklular Gürcistan üzerine tekrar sefere çıktı. 1080 yılına kadar devam eden mücadelenin sonunda Gürcü Kral II. Giorgi Melikşah'a bağlılık bildirdi. Selçukluların Melikşah sonrasında siyasi hakimiyetini kaybettikleri dönemde Gürcülerin bağımsızlık mücadelesine girdiği görülmektedir. Gürcüler Kral David zamanında Tiflis'i Türklerin elinden alarak Müslümanlara bir süre eziyet edip sonra af ilan ederek Müslümanlara kötü davranmayı bıraktılar (Gümüş, 2002: 1188-1190).

Büyük Selçuklu Devleti'nin başına Sultan Melikşah'ın gelmesinden sonra Gürcü kaynaklar Sultanın merhametinden, dinlere karşı saygılı olmasından bahsetmektedir. Daha önce incelenen Ermeni kaynakları da Sultan Melikşah'ın hoşgörüsünü doğrular niteliktedir. Melikşah dönemi itibari ile Selçukluların bölgede tam hakimiyet sağladığı söylenebilir. Gürcü kaynakları, Selçuklu hakimiyetini anlatmak için "*Didi Turkoba (Büyük Türkeli)*" ifadesini kullanmışlardır (Berdzeneşvili-Canaşia, 2000: 136).

Gürcistan Tarihi'nde Türk hakimiyetinden bahsedilirken kullanılan şu ifade: "*Dünyanın her tarafındaki Türkler, sanki bu memlekette randevu vermişlerdir. Sultan da dâhil olmak üzere, kimse onları ne oradan uzaklaştırmayı ne de onlara en ufak zarar vermeyi aklından geçirebiliyordu.*" (Brosset, 2003: 317). Selçukluların siyasi gücünün büyüklüğünü ortaya koymaktadır. Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra Selçuklu Devletinde bir süre taht kavgası yaşandı. Bu dönemde Gürcü bölgesi ihmal edilince, bölgedeki Selçuklu idaresi zayıflamaya başladı. Aynı zamanda Haçlı Seferleri başlayınca, Kral David Gürcü topraklarının bir kısmını Selçuklulardan almaya başladı (Brosset, 2003: 311).

Gürcüler üzerindeki Selçuklu hakimiyeti, XII. yüzyıl ortalarına kadar devam etmiştir. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi bu hakimiyet Melikşah sonrasında zayıflamaya başladı. Kral David zamanından kazanılan Gürcü başarısı Hristiyanlığın zaferi olarak görüldü. Yıllardır Müslüman Türklere karşı zayıf durumda olan Gürcüler, kazanılan bu başarıların ardından kendilerini Hristiyanların koruyucusu olarak görmeye başladılar. Hatta bu durumu abartan Gürcü krallarının "Tanrının inayeti ile Abhaz, Kartli, Ran ve Someh'lerin kralı, Şirvanşah ve şahenşah" unvanlarını kullandıkları görülmektedir. Gürcülerin Türklere karşı kazandığı üstünlük Moğolların bölgeye gelmesine kadar devam etti. Demek ki Selçuklu-Gürcü ilişkilerinin şekillenmesinde dinî farklılıktan doğan bir mücadele süreci yaşanmıştır (Tellioglu, 2020: 60-67).

3.3. Bizans Kaynaklarında Büyük Selçuklu Devleti İmajı

XII. yüzyılda Türklerin Anadolu'da siyasi ve kültürel hakimiyet kurmaya başlaması ve Bizans İmparatorluğu'nun doğusunun büyük bir kısmının artık Türklere kaybedilmesiyle birlikte "düşmanın" varlığını kabul etmekten başka çareleri kalmamıştır. Bizans İmparatorluğu'nun dış dünya ile etkileşiminin temelini, Tanrı tarafından korunan imparatorun, "kâfir/barbar" kavimlerin tehditlerine karşı Hristiyanlığın koruyucusu olarak hizmet ettiği inancına dayanan bir anlayış oluşturmaktadır. Dinî bir algılayış çerçevesinde kâfir halk olarak gördükleri Türklere gelen tehlikeyi, Tanrı'nın başlarına sardığı ölümcül bir tehdit olarak algılamaya başlamışlardır. Anadolu'daki topraklarının Türkler tarafından ele geçirilmesini içine sindiremeyen Bizans yönetimi, hiç şüphesiz her fırsatta rakibinin bölgedeki gücünü yok etmeyi hedeflemiştir. Bu durum Selçuklu-Bizans mücadelelerini sürekli kılmıştır. Ortaya çıkan tabloda dönemin tarihçileri de Türk imajını siyasi durumlara göre şekillendirmişlerdir. Bizans İmparatorluğu ile Türkler arasındaki ilişkilerin başlangıcı çok eski yıllara kadar gitmektedir. İslamiyet öncesi dönemde

farklı Türk kavimlerinin Batıya doğru yaptığı akınlar zaman zaman Türk-Bizans münasebetlerini ortaya çıkarmıştır. Bu çalışmanın konusu gereği Selçuklular zamanında Bizans ile yaşanan süreç ele alınarak değerlendirilmiştir.

Selçuklu-Bizans ilişkilerinin, Selçukluların Anadolu'ya düzenledikleri akınlarla başladığını ifade etmek mümkündür. Büyük Selçuklu Devleti, Oğuz Türklerinden Kınık boyuna bağlıdır (Kaşgarlı, 1988: 478). Selçuklu Bizans ilişkilerinin başladığı dönem olan XI. yüzyıl Bizans ve Selçuklu tarihinde bir dönüm noktasıdır. Bu yüzyılın başında II. Basileios (976-1025) ile güçlenen imparatorluk, aynı yüzyılın ikinci yarısından itibaren hızlı bir çöküş yaşamıştır. II. Basileios, hükümdarlığının son dönemlerinde imparatorluğun doğusu ile de ilgilenerek Gürcistan'ın bir kısmını ve Vaspurakan bölgesini topraklarına katmıştır. Ancak II. Basileios'un 1025'de ölümü ile imparatorluğun güçlü dönemleri son bulmuştur. Halefi VIII. Konstantinos (1025- 1028) ve ardından onun kızları sayesinde tahta çıkan III. Romanos Argynos (1028-1034), IV. Mikhail (1024-1041) ve IX. Konstantinos Monomakhos'un (1042-1055) dönemlerinde II. Basileios'un kurduğu güçlü askerî ve politik yapı çökmüş devletin iktisadi ve siyasi durumu hızlı bir değişime uğramıştır. Merkezi idarede yaşanan bu aksaklıklar dışarıda da etkisini göstermiştir. 1060'lardan itibaren Güney İtalya'daki topraklarını Normanlara kaptırmaya başlayan Bizans, aynı dönemlerde aşamalı biçimde Anadolu'nun iç bölgelerine sokulan Selçuklu ilerleyişine karşı da hiçbir şey yapamamıştır (Ayönü, 2002: 1035). Bizans'ın bu gelişmeleri yaşadığı dönemde Selçuklular gittikçe güçleniyordu. Her ne kadar Selçuklu-Bizans ilişkilerinin temelinde 1071 Malazgirt Savaşı olsa da öncesinde Anadolu'ya karşı yapılan seferler ilişkileri başlatmıştır (Kurat, 1992: 17). Özellikle ilk dönem Bizans- Türk ilişkileri incelendiğinde Türk imajı için "uzlaşmaya açık olmayan at üstündeki barbarlar" ifadesi karşımıza çıkmaktadır (Priscus, 2020: 44-45).

Selçuklu tarihi içerisinde müstesna yeri olan Malazgirt Savaşı, öncesi ve sonrasıyla birtakım ayrıcalıklara sahiptir. Çünkü Malazgirt öncesinde Anadolu'da ciddi bir Bizans mukavemeti mevcuttu. Türk akınları yeterince etkili ve kalıcı olamıyordu. Malazgirt Savaşı'nda Bizans ordusunun neredeyse tamamı imha edildiği için bundan sonra Anadolu'da Türkler için mukavemet edecek ciddi bir güç kalmamıştı. Türkler bu savaştan yaklaşık iki yıl kadar sonra Ege ve Marmara sahillerine kadar hızlıca ulaşmışlardır. Bunda Sultan Alp Arslan'ın Anadolu'yu ele geçirmeleri için Türk komutanlarına verdiği emirlerin de etkisi olmuştur. Bu bakımdan Anadolu artık Türk vatanı olmaya hazırdı (Turan, 2018: 87-88).

1071 Malazgirt Savaşı sonrasında Selçuklu-Bizans ilişkileri siyasi, sosyo-ekonomik ve kültürel alanlarda da ilerlemeye başladı. Bizans yönetimi öncelikle Anadolu'yu ele geçirmeye başlayan Türkleri "barbar istilacılar" olarak görmüş ve onları kontrol altında tutmak için askerî ve siyasi girişimlerde bulunmuştur (Kinnamos, 2001: 78). 1072 yılından itibaren, Kapadokya'nın doğusunda kalan (Toroslardaki müstahkem mevkiiler hariç) Bizans İmparatorluğu'na ait toprakların tamamı, artık eskiden olduğu gibi, akınlarından sonra Azerbaycan'a çekilmek ihtiyacında olmayan Türkmenler tarafından işgal edilmekle kalmamış, buralar Bizans'ın kalbinden koparılıp alınmıştı (Cahen, 1988: 27).

Bizans kaynaklarında Türk imajının belirlenmesinde Haçlı Seferleri'nin etkisi de büyüktür. Türk ilerleyişini durduramayan Bizans, Katoliklerden Türklerle karşı yardım istemiştir (Lilie, 2005: 200). Bizans imparatorları kendilerini Mesih'in görevini yerine getiren siyasi kişilikler olarak görür ve bu görevi yerine getirmek için "barbar" olarak gördükleri Türkleri etkisiz hale getirmek ve topraklarını kurtarmak için Tanrı'dan yardım isterlerdi. Bu duruma özellikle XII. yüzyılda Komnenos Hanedanlığı döneminde daha sık şahit olmaktayız:

"Ya Rab, daha ne kadar, dini inançlarımız ve bağlılığımızdan uzak, aptal ve akılsız bir kavmin kaçırılmasına, sürekli yağmalanmasına ve alay edilmesine maruz kalan mirasını görmezden geleceksiniz? Daha ne kadar bu günahkâr eylemler sürecek ve Hagar'ın soyundan gelenler, bizim insanımıza boyun eğdirmeye ve her şeyin üstünde olan adınızı taşıyan kutsal ulusunuzu

yağmalamaya ve öldürmeye devam edecekler? Silahları ve kalkanlarınızı alın ve bize yardıma koşun... Kötü komşularımıza mirasınıza yaptıkları kötülüklerin yedi katını ödeyin. Yabancıların bizlerden aldığı illeri ve vilayetleri yeniden bize kavuşturun.” (Öztürk, 2022: 39-40).

Bizans kaynakları Selçuklu ilişkilerini sürekli mücadele şeklinde açıklamaz. Zaman zaman askerî çatışmalar olsa da Selçuklu ve Bizans halkı ortak bir yaşam alanı oluşturmaya başlamıştır. Ticaret, esir alma, sığınma ya da karşılıklı evlenme gibi olaylarla XII. yüzyıl Anadolu’sunda Bizans ve Selçuklu Devletleri belki de zıtlıkların ve zorunlulukların getirdiği ortak bir yaşam alanı oluşturmaya başlamıştır (Sakarya, 2014: 424).

XII. yüzyıl Bizans tarih yazımı açısından önemli olan Anna Komnena’nın Aleksiad ve Niketas Khoniates’in Historia isimli eserleri Selçuklu-Bizans ilişkilerinin aydınlatılması ve Bizans’ta var olan Türk imajının anlaşılması bakımından önemli eserlerdir. Bu kaynaklardan edinilen bilgilere göre Bizans ordusundaki yerel unsurların zayıflaması ile ordudaki insan gücü için yoğun olarak yabancıardan yararlanılmaya başlandı. Türklerin Bizans ordusunda görev yapması da bu dönemde yoğunluk kazanmıştır. Her iki yazarın olaylara bakış açısı ve üslubunda; gördükleri eğitim, yaşadıkları çevre ve yerine getirdikleri görevler gibi faktörler önemli rol oynamıştır. Birçok eserde olduğu gibi bu iki yazarın ortak yönü Bizans İmparatorluğu’nun yüceltilmesidir (Sakarya, 2014: 432-433).

Komnena eserinde, Anadolu’nun iç kesimleri fetheden Selçuklu Türkeri’ni özellikle Sultan Alp Arslan’ın oğlu Tutuş’u “barbar” olarak nitelendirmekte ve güçlü orduları ile Anadolu’da ezici bir hakimiyet kurduğunu belirtmektedir. Hatta Tutuş ile Bizans hükümdarı Aleksios’un ittifak yaptığı dönemde bile Türkler için “barbar” ifadesi kullanılmaktadır (Komnena,1996: 21-22). Komnena’nın eserinde dikkat çeken bir husus da şudur ki; Komnena’nın babası kendisine isyan eden Nikephoros Bryennios’a karşı Selçuklu Türklerinden yardım talep etmiştir.

“Türkler ve babam, düşmana bir süre tuttuktan sonra kaçıyormuş gibi yaptılar ve düşmanlarını yavaş yavaş, bu hileyle sürükledikleri pusuya yerine doğru çektiler. İlk pusuya varınca, hemen geriye dönüp, düşmana önden saldırıya geçtiler; bu sırada, kararlaştırılmış işaret verilir verilmez, pusuya sinmiş atlılar, her yerden sökün edip, bir eşekarısı oğlu gibi, ortaya çıktı, yayıldı, nağaralar attı, uludu, aralıksız ok fırlattı durdu, böylece Bryennios askerlerinin kulağını sağır etti, her yandan yağmur gibi yağın bir ok yığını ile onları göremez etti.” (Komnena,1996: 31).

Bizans tarih yazımı açısından kıymetli bir diğer eser ise Bryennios’un kaleme aldığı eserdir. Bryennios eserinde Türklerin 1071 öncesinde Anadolu’daki bazı illeri talan ederek Galatia bölgesinde ordugâh kurduklarını belirtir. Esere göre son derece kalabalık olan Türkler bağımsız, savaşçı ve kimsenin egemenliğine girmeyen topluluktur (Bryennios,2008: 37-38).

Nikephoros Bryennios 1071 Malazgirt Savaşı kısmını aktarırken Selçuklular için “Persler” ifadesini kullanmıştır. Sultan Alp Arslan için de “Perslerin başı” şeklinde hitap etmiştir. Bryennios, Sultan Alp Arslan’ın esir aldığı Roma İmparatoru Diogenes’e alçakgönüllü davrandığını onunla aynı sofrada yemek yediğini ve onu teselli ettiğini belirtmektedir (Bryennios,2008: 56). 1071 Malazgirt Savaşı sonrasında Anadolu’daki üstünlüğü büyük oranda Selçuklulara kaptıran Bizans hızlı Türk ilerleyişi karşısında hiçbir şey yapamadı ve bir süre iç karışıklıklarla uğraştı. Hatta bu dönemde zaman zaman Türklerden yardım istemek zorunda kaldı. Kurulan ittifaklar ile Anadolu’daki Türk ilerleyişinin kolaylaştığı görülmektedir (Ayönü,2021: 65).

XI. ve XII. yüzyıllarda Bizans İmparatorluğu’nda merkezi otoritenin zayıflaması, iç karışıklıkların artmasına neden oldu; bu durum, imparatorluğun güvenliği sağlamak adına Türk paralı askerlerine başvurmasını beraberinde getirdi. Ancak bu strateji, beklenenin aksine, Türk unsurlarının Anadolu’da kalıcı biçimde yerleşmesine ve bölgedeki etkinliklerinin artmasına zemin hazırladı. Türkmen akınlarının yoğunlaştığı bu süreçte, Anadolu’nun büyük bir kısmının

Türkiye Selçuklu Devleti'nin denetimine girdiği görülmektedir. Anadolu'nun kaybedilmesi, Bizans imparatorluk kaynaklarında Selçuklulara ilişkin bilgilerin de artmasına sebep olmuştur. Bizans tarih yazarlarının eserlerinde Türk İmajının değişiminde ikili ilişkiler kadar Haçlı Seferleri gibi üçüncül bir faktör de belirleyici olmuştur (Runciman,1989: 58-63). Bizans İmparatorluğu güçlü ordularla yapılacak birkaç seferin Anadolu'daki Türk kudretini tamamen kıracağını düşünüyordu. Fakat güçlü ordular kurmak için yeterli sayıda askeri yoktu. Ordusunu kuvvetlendirmek amacıyla Avrupa'dan ücretli asker yardımı istiyordu. Eğer Papa Urbanus, nüfuzu sayesinde İmparatora Batıdan asker toplamak hususunda yardımcı olursa, ihtiyaç duyulan ordular kurulabilir ve Anadolu'da taarruza geçilebilirdi (Demirkent, 2002: 1132).

Papa II. Urbanus, Clermont Konsili sırasında 27 Kasım 1095 tarihinde düzenlenen açık hava toplantısında din adamlarından ve halktan oluşan büyük bir kalabalığa hitap ederek onları Haçlı Seferine katılmaya çağırdı. Batı Hristiyanlarına, Doğudaki din kardeşlerini Türklerin baskı ve zulmünden kurtaracak bir savaşa katılmanın dinî açıdan çok şerefli bir görev olduğunu söyleyen Urbanus, Türklerin hakimiyeti altında yaşamının ne kadar feci olduğunu, onların İstanbul için nasıl bir tehlike teşkil ettiğini ve Doğu Hristiyanlarının Batılı kardeşlerinden yardım beklediğini anlattı. Hatta bu seferlerin bir hac ibadeti sayılacağını ifade ederek katılımın fazla olmasını sağlamak istedi. Nitekim de öyle oldu ve beklenenden fazla kişi Türkler ve Müslümanlar üzerine sefere katıldı (Demirkent, 2002: 1134-136). Papa ve yanındakiler seferlere katılacak askerleri Türklere karşı kıskırtmak için Selçukluların kutsal yerlere zarar verdiğini, acımadıklarını söyledi (Runciman,1989: 88).

Haçlı Seferleri Türklerin Anadolu'daki siyasi varlığına kalıcı bir zarar vermemiştir. Bu yüzden seferler boyunca Türk imajı siyasi gelişmelere göre şekil almıştır. Askeri alandaki Türk üstünlüğü Batı karşısında bir korku yarattığı için Türkler ile ilgili ifadeler genel olarak olumsuz olmuştur.

SONUÇ

Selçuklular dönemi, yalnızca siyasi ve askerî başarıların öne çıktığı bir zaman dilimi olmanın ötesinde, Türk kimliğinin dış kaynaklarda nasıl algılandığını şekillendiren kritik bir dönemdir. Bu çalışma çerçevesinde incelenen Ermeni, Gürcü ve Bizans kaynakları, Selçuklu Türklerine dair farklı zamanlarda ve bağlamlarda şekillenen imgelerin çok boyutlu bir panoramasını sunmaktadır. Ortaya çıkan veriler göstermektedir ki, Türk imajı sabit ve tekil bir algıdan ziyade, tarihî, dinî, sosyo-politik ve kültürel dinamiklerle sürekli olarak yeniden inşa edilen ve dönemin koşullarına göre değişkenlik gösteren bir olgudur.

Ermeni kaynaklarında Selçuklulara ilişkin imaj, ilk dönemlerde özellikle dinî ve askerî çatışmalardan beslenen olumsuz ve abartılı tasvirlerle örülmüştür. Ancak zamanla, özellikle Melikşah dönemiyle birlikte bu algının daha olumlu, hoşgörülü ve gerçeklik temelli bir zemine oturduğu gözlemlenmektedir. Benzer şekilde Gürcü kaynaklarında da Selçuklular başlangıçta bir tehdit unsuru olarak görülmüş, fakat Türk hakimiyetinin sürekliliği ve Selçuklu yöneticilerinin politikaları sayesinde zamanla daha dengeli ve hatta saygı içeren bir tasvire yer verilmiştir. Bizans kaynaklarında ise Türk imajı, başlangıçta barbar ve istilacı bir unsur olarak yansıtılmış; fakat Malazgirt Zaferi ve sonrasında Anadolu'daki Türk varlığının kalıcı hale gelmesiyle bu imgede bir dönüşüm yaşanmış, Türklerle kurulan sosyal ve ekonomik temaslar bu imajın daha karmaşık ve çok katmanlı bir hâle gelmesini sağlamıştır.

Çalışmanın en dikkat çekici sonuçlarından biri, Türklerin yalnızca askerî güçleriyle değil, kültürel ve yönetsel becerileriyle de bu coğrafyalarda kabul gördüğüdür. Selçuklular, yalnızca fetheden değil; aynı zamanda yöneten, koruyan ve düzen kuran bir yapıyla kendilerini tanıtmışlardır. Bu

özellikleri sayesinde farklı etnik ve dinî grupların yaşadığı bölgelerde kalıcı bir hakimiyet sağlayabilmişlerdir.

Bu bağlamda, Selçuklu dönemi Türk imajının hem Doğu hem de Batı kaynaklarında nasıl yapılandığını anlamak, yalnızca tarihsel bir merakın ötesinde, kimlik inşası süreçlerinin anlaşılması açısından da büyük önem taşımaktadır. Türklerin farklı milletlerin yazılı kültürlerinde nasıl temsil edildiği üzerine yapılan bu tür çalışmalar, geçmişten günümüze taşınan algıların kaynağını ve sürekliliğini açıklamada önemli bir işlev görmektedir. Gelecekte yapılacak karşılaştırmalı tarih araştırmalarında, bu imgelerin daha fazla kaynakla desteklenerek detaylandırılması, Türk tarih yazımına önemli katkılar sağlayacaktır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI

Araştırmacıların araştırma ile ilgili diğer kişi ve kurumlarla herhangi bir kişisel ve finansal çıkar çatışması yoktur.

YAZAR KATKISI

Bu çalışmanın planlanması, yürütülmesi ve yazılı hale getirilmesinde yazarlar eşit oranda katkı sunmuşlardır.

ETİK KURUL BEYANI

Bu araştırma yazılı belge ve eserler üzerinde gerçekleştirildiğinden etik kurul onayı gerektirmemektedir.

KAYNAKÇA

- Ayönü, Y. (2021). *Selçuklular ve Bizans*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ayönü, Y. (2002). Selçuklu-Bizans İlişkileri. *Türkler*, C.VI, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları,1035-1076.
- Aristakes, L. (1985). *History*. Çev. Robert Bedrosian, New York.
- Berdzeneşvili, N. & Simon, C. (2000). *Gürcistan tarihi*. Çev. Hayri Hayrioğlu, İstanbul: Sorun Yayınları.
- Bolay, F. (1996). *Felsefe doktrinler ve terimler sözlüğü*. Ankara: Burak Matbaacılık.
- Brosset, M. F. (2003). *Gürcistan tarihi*. Çev. H. D. Andreasyan, haz. Erdoğan Merçil, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Bryennios, N. (2008). *Tarihin özü*. Çev. Bilge Umar, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Cahen, C. (1988). *Türklerin Anadolu'ya ilk girişi*. Çev. Y. Yücel ve B. Yediyıldız, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Cevizci, A. (1999). *Felsefe sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Çiloğlu, F. (1993). *Gürcülerin tarihi*. İstanbul.
- Demirkent, I. (2002). Haçlı seferleri ve Türkler. *Türkler*, C. VI, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1133-1161.
- Ersan, M. (2007). *Selçuklular zamanında Anadolu'da Ermeniler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Giorgi, B. (2020). Gürcü tarih kitaplarında Türk imajı. (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi), YÖK Tez Merkezi.
- Gümüş, N. (2002). Selçuklu Gürcü ilişkileri. *Türkler*, C. IV, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- İbnü'l-Cevzi, A. (2014). *El-muntazam fitarihi'l-ümem'de Selçuklular*. (H.430-485= 1038-1092) (A. Sevim, Seç., Çev. ve Değ.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İbnü'l-İbrî. (1999). *Abû'l-Farac tarihi*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, C. I-II, Ankara.
- Kafesoğlu, İ. (2014). *Selçuklular ve Selçuklu tarihi üzerine araştırmalar*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Karasar, N. (2006). *Bilimsel araştırma yöntemi*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Kaşgarlı, M. (1985). Ortaçağ Ermeni tarihleri kritiği. *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna ile İlişkileri Sempozyumu*, Ankara.
- Kaşgarlı, M. (1988). *Divan-ü lügat-it Türk*, Çev: Besim Atalay, C. I, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kinnamos (2001). *Ioannes Kinnamos'un historia'sı (1118-1176)*. Çev. I. Demirkent, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Köymen, M. A. (1963). *Selçuklu devri Türk tarihi*, Ankara.
- Kocaş, S. (1990). *Tarihte Ermeniler ver Türk Ermeni ilişkileri*, Kastaş Tarihi Araştırmalar Dizisi.
- Komnena, Anna. (1996). *Alexiad*, çev. Bilge Umar, İstanbul: İnkılap Yayınevi.
- Kurat, N. A. (1992). *IV. ve XVIII. yüzyıllarda Karadeniz'in kuzeyindeki Türk kavimleri ve devletleri*, Ankara.

- Lilie, R. J. (2005). XII. Yüzyılda Bizans ve Türk Devletleri, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 20(1), 197-209.
- Merçil, E. (2002). "Büyük Selçuklu Siyasi Tarihi", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, CV, Ankara, 137-145.
- Merçil, E & Sevim A. (1995). *Selçuklu devletleri tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özğüdenli, O. G. (2020). *Selçuklular*. İsam Yayınları, C.I, Ankara.
- Özkan, U. B. (2023). *Eğitim bilimleri için doküman inceleme yöntemi*. Ankara: Pegem Yayınları.
- Priscus, Fragmenta et Excerpta (2020). *Attila ve Bizans tarihi*, çeviri ve notlar: Turhan Kaçar, İstanbul: Alfa Yayınları.
- Runciman, S. (2019). *Haçlı Seferleri tarihi I-III*. Cilt, Çev. Fikret İşıltan, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Râvendî, Muhammed b. Alî b. Süleymân. (1999). *Râhatü's-sudûr ve Âyet-üs-Sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti*, Çev. Ahmed Ateş, C. I, Ankara.
- Sakarya, T. M. (2014). "XII. Yüzyıl Bizans Kroniklerine Göre Anadolu'da Selçuklu Bizans Ortak Yaşamı", *Selçuklu Tarihi*, Bilim ve Düşünce (Bildiriler) Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sümer, F. (1999). *Oğuzlar (Türkmenler)*. İstanbul.
- Tellioğlu, İ. (2020). *Orta Çağ'da Türkler Ermeniler Gürcüler*, İstanbul: Bilge Sanat.
- Tellioğlu, İ. (2009). *XI-XIII. yüzyıllarda Türk Gürcü ilişkileri*, İstanbul: Bilge Sanat.
- Turan, R. (2021). *Selçuklu tarihi el kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Turan, O. (1969). *Selçuklular tarihi ve Türk İslam medeniyeti*. İstanbul.
- Urfalı Mateos Vekayi-Namesi ve Papaz Grigor'un Zeyli* (1987), Çev: Hrant D. Andreasyan, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Vardan, M. (2017) *Türk fetihleri tarihi*, Çev. Hrant D. Andreasyan, İstanbul.
- Yazıcı, M. (1996). *Tarihte kurulan Türk devletleri ve özellikleri*, Ankara.
- Yıldırım, A. & Şimşek. H. (2006). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri* (5. Baskı). Ankara: Seçkin Yayınları.